

ASERI MINEVIK JA TÄNAPÄEV

Aseri lähim minevik ja tänapäev on seotud siinse maapõue rikkusega. Miljoneid aastaid tagasi tekkinud ja maapõues lasundunud vana-aegkonna ordoviitsiumi lubjakivi ja kambriumi sinisavi on varandus, millele suuresti tugineb ehitusmaterjalide tootmine.

Siin Soome lahe Viru rannikul Aseri kohal leidub maapõues rikkalikult nii lubjakivi kui ka savi. Tsemendi tootmiseks sobivaid paekivilademeid katab vaid õhuke pinnakate ning hea plastilise sinisavi ladestu klindialusel rannikumadalikul Meriküla kohal, tõuseb otse maapinnani. Väärtuslik tooraine ja selle hea kättesaadavus on olnud eelduseks, et Aseris on tegutsenud ehitusmaterjalide tööstus juba sada aastat.

Kaugemas minevikus oli Aseri ümbrus metsane ja soostunud maa-ala. Madalamatel soosiiludel ja liivaküngastel kasvas männikuid, paealadel laiusid kuusikud, klindialusel kaldavööndil kasvas liigirikas laialeheline segamets. Kaldapealsele, praeguse Aseri veehoidla kohale, kogused oma veed kolm väiksemat ümbruskonnas alguse saanud oja. Siit kaldajärsakust alla, üle kärestike, suubus merre laiem veerikas oja. Oja poolitas kaarjalt maa poole laienuvad kolmveerand ruutkilomeetrise rannikumadaliku, hilisema Meriküla ja Aseri tellisetööstuse asukoha.

Mere rand Aseri kohal on vähe liigestunud, lainetest uhitatud kruusavallidega ning liivaranda leidub vähe. Aseri lähistel võtab katkematu ahelikuna kulgev Põhja-Eesti pank, ületanud madaldunud Purtse jõe klindilahe, jälle kõrgust. Kalvi-Aseri vahemikul, Reeskaldal, tõuseb püstloodis paepaljand 52 m üle merepinna. Aserist ida pool tõuseb nägus männimetsaga kaetud Mustmetsa rannikupank. Samas laiuvad siinse rannikuala pinnasekaitselised metsakvartalid. Aseri lähema ümbruse maastik oma vahelduvate soolappide, liivaküngaste, tahukivinõmmede, kivikülvide ning paljude allikatoiteliste soonikutega pole sobiv põllu harimiseks. Suuremad põllualad asuvad kaugemal: valdav on metsamaa ja nii on hästi säilinud Aseri asulale tervislik metsakaitsevöönd.

Esimese paikse inimasustuse jälgi võib leida Aserist mõni kilomeeter lõuna pool kerkival teisel klindikaldal, Rannu asula kohal. Sellel klindikõrgendikul paikneb Tallinn-Narva maantee ääres ridamisi muinaskalmeid I aastatuhande I ja II poolest p.Kr.. Meie vanemas kirjalikus ajalooallikas "Taani hindamisraamat" mainitakse siin 1241.a. paiknenud nelja muinasküla: Kestla, Rannu, Härjapea ja Paimela (hiljem Koogu), kokku 39 adramaaga. Arheoloogia teaduse valgusel kulges mööda seda kaldapealset elupõline tee, muinastee, ning inimene elas ja liikus siin juba I aastatuhandel e.Kr..

Sajandeid edasi, pikkamööda rahvaarvu suurenedes, uute maade kasutuselevõtmisega ja mõisate asutamisega, laienes küla asustus. Põllunduseks sobivatele metsaaladele tekkisid uued külad. Ürikutes on Aseri küla esmakordselt mainitud 1534.a. (kuulus Kalvi mõisale) ja Aseri mõisa 1367.a.. Kalvi küla 1453.a., Kalvi keskaegset vasallilinnust 1485.a.. Aseri savitööstuse praeguses asukohas paiknenud Meriküla mainitakse ajalooallikais esmakordselt 1433.a..

Hilisemas arengukäigus on Meriküla jagunenud kaheks külapooleks. Neid lahutas merre suubuv oja, idapoolset külaosa kutsuti Kukuruse külaks ja läänepoolset Merikülaks.

20. saj. algul algas tööstuse sissetung Merikülasse. Tõuke selleks andis üldine tööstuse areng ja siinsed head toormaterjali varud. Alguse sai Aseri Tsemendivabriku ehitamine aastail 1899-1905. Vabriku rajamise üheks algatajaks oli selle-aegne Aseri ja Koogu mõisa omanik, maanõunik Hermann Otto Schilling. Loodi aktsiaselts "ASSERIEN", algkapitaliga üks miljon viissada tuhat kuldrubla, mille Vene tsaar Nikolai II kinnitas 11.novembril 1899.a.. Viie aastaga püstitati Aseri mõisa maale, Meriküla kaldapealsele, vabrikuhooned, elamud ja jõujaam, seati sisse veevarustus, rajati paekivikarjäär ja savivõtukoht ning raudteeharu Sonda jaamani. Vabrik ja asula ehitati tervenisti soisele metsasele alale ja see ei kahjustanud põlise rannaküla (Meriküla) elu, vaid vabriku savivõtukoht jäi ühe talu põllukrundile. Suurem paekivikarjäär rajati vabrikust eemale Reeskalda klindikaldale. Esimese toodangu andis Aseri Tsemendivabrik 1902.a..

Sajandi teisel kümnendil Merikülasse asutatud väike tellisetehas o/ü "Sae" (1920) puudutas juba küla talumaid . Maa eraldus selleks tehti põlisest Korjukse talukohast. Aastail 1935-1937 ehitatud suurem aktsiaselts oli "Riiklikud Tellisetehased". Aseri tehase nõudis juba kahe talu põllukrundid.. Siit edasi jäi Meriküla tööstuse tallermaaks. Hilisem tehase pidev laiendamine, eriti pärast 1950.aastaid, haaras aga terve küla. Küla, kus veel nelikümmend aastat tagasi paiknes 34 talu- ja kalurimaja 140 elanikuga, lakkas juba 1980.aastaks olemast. Viljaka pinnakattega külapõllud on jäänud tehasehoonete ja savikarjääride alla.

Aseri tööstus ja asula on saanud oma nime lähedal paiknevast Aseri mõisast. Minevikus asusid mõisa valdused rannikualal ja selle maid-metsi oli sisemaal praeguse Aseri valla maa-alal ja kaugemalgi. Nagu märgitud, mainitakse Aseri mõisa ürikutes 1367.a. ja oma arengukäigus on mõis kuulunud mitmele Eestimaa ajaloos tuntud isikule. Nende hulka kuulusid Paide asehaldur Abel von Minden; Rootsimaal Riiginõukogu liige, sõjanõukogu president, Liivimaa kindralkuberner, feldmarssal Gustav Horn; Eestimaa rüütelkonna peamees, maanõunik vabahärra Jakob Johann Tiesenhausen; Riia sõjakuberner, kindralleitnant Magnus Gustav von Essen ja teised võimukandjad. 1367.aastast kuulus mõis parunite Lodede suguvõsale ning nende valduses püsis Aseri 1581.aastani. 1433.aastast alates valdas mõisa keegi Asserien (Acerus), arvatavasti ei ole ta Lodede vasall, kelle esindajaid oli Eestimaal juba 1287.a..

Olgugi, et kuulsaid nimekandjaid oli Aseri mõisal hiljemgi, jäi Asserieni nimi püsima. Nimi Asserien pandi ka 20.saj. algul püstitatud tsemenditehasele ja nii on see Aseri nime kujul püsinud läbi aegade ligikaudu 570 aastat.

Aseri sadam

1939. aastal alustati Meriküla rannas, otse tellisetehase külje all, sadamamuuli ehitamist. Eesmärgiks oli viia tehase toodang veeteed mööda, kui odava transportimiseviisiga ehitusplatsidele

lähemale. Juba aastaid oli toimunud Aseri kvaliteetse telliskivi müük Soome ja Rootsi. Müügi suurendamist pidurdas sadama puudumine, sest oli ju kivide vedu reidil seisvatele alustele töömahukas ja aeganõudev. Sadama kaudu loodeti tellisetehase eksportkauba tunduvat kasvu ja ühtlasi loodeti Alutaguse metsarikkuse ning kohalike põllusaaduste (peamiselt kartuli) müügi elavnemist välisriikides.

Sadama projekt kinnitati 16. veebruaril 1939. Aastal ja kohe algasid ehitustööd. Rajatis oli kavandatud edelast kirdesse merre suunduva 371 meetri pikkuse lääne- ja põhjatuule eest kaitsva kivimuuli ja 100 meetrise randumissillaga. Ehitusmaterjal, sobiv graniitkivi, leiti Aseri ümbruse talumaadelt. Talumehed puhastasid põllukrunte ja lõhkusid põliseid kiviaedu, müüsid ning vedasid lõviosa kivirahke hobuveokitega ehitusplatsile. Osa vajaminevast kivimassist veeti ka kaugemalt, isegi Soome lahe saartelt kiviveo alustega. Muuli ehitas 20-30 -st kohalikust mehest koosnev brigaad kahe sadamaehituse asjatundja juhtimisel.

Muul sai valmis pooleteise aastaga ning esimesed laevad randusid sillal 1940. aasta suvel.

Selleks ajaks jõuti paigaldada muulile ka kitsas raudtee, mis võimaldas tellisekärud tehases laadida ja viia otse laadimissillale. Esialgu said sadamasse sõita vaid madala süvisega alused, sest meri oli muuli otsas madal. Oli küll kavas kohene laevatee ja randumissilla taguse merepõhja süvendamine, kuid see ettevõtmine venis ja jäigi osaliselt teostamata.

Aseri sadamamuul oli valmis, kuid loodetud tulu ei saanud see anda ei tellisetehasele, metsaeksportööridele ega ümbruse talupidajatele. 1940. aasta riigipööre Eestis pööras segamini seni kehtinud majanduselu reeglid, keelati ja katkesid sidemed välisriikidega ning kadusid ekspordivõimalused. Majanduselu ja kogu Eesti elukorraldust hakati suunama Venemaa nõukoguliku korra järgi. Aseri tellisetehas riigistati, juhtkond vallandati ja tehast asus juhtima töölisnõukogu. Et Aseri tehas oli alles uus moodsa sisseseade ja õppinud töölistega, ei tulnud siin tootmises suuri tagasilööke ette. Suured plaanid, mis uus juhtkond tehase hea oluks kavandas, jäid tulemata. See et tehas suutis uues olukorras töölistele hädapärase palga maksta oligi peamine.

Järgmisel aastal alanud Vene-Saksa sõda tõi uue tagasilöögi ja kaose. Aseris ei tekitanud sõjarinde üleminek 1941. aasta suvel erilist materiaalselt kahju, tervelt jäid tellisetehas, sadam ja asula. Küll oli aga inimkaotusi rohkesti, tehase tööliskonnast oli laiali pudenenud neljandik. Tehases katkes töö ja selle uuesti töölerakendamisel oli raskusi. Toodangul puudus turg, polnud transpordivahendeid, puudus kütus ja ega telliskivi keegi esialgul ei vajanudki. Töölistel kadus töö, polnud palka ega leiba. Omavalitsus, Mahu vald, ei suutnud äkilises kriisiolukorras abi organiseerida. Nii tuli Aseri töölisperekondadel esimestel sõjakuudel ja järgnevatel aastatelgi hankida toidulisa maameestelt ning leida uusi elatisallikaid.

Uus vallutaja, saksa sõjavägi, kindlustades kanda Aseris, leidis peagi tänu sadamale ja Sonda-Aseri raudteele, rajada siia sõjaline tugipunkt. Eesmärgiks oli aidata läbi viia sõjalisi operatsioone Soome

lahes ja lahe lõunarannikul teel Leningradi suunas. Kohe alustati sadama ümberehitamisega. Sonda-Aseri raudtee viidi Euroopa teede laiusele. Muulile paigutati rööpapaar, mis võimaldas laadimistöid otse vagunitest laevale. Randumissilda tugevdati ja varustati tõsteseadmetega. Tööd viis läbi Sondas asuv raudtee ehituskolonn ja sadam lasti käiku jaanuaris 1942. Aseri rannikumeri ja sadama akvadoorium tõkestati mitmekordsete miiniväljadega. Meriküla rannaala ja ligipääsud sadamasse tõkestati miinidega ka maa poolt. Kalurid ei pääsenud merele, eluohtlik oli põllutöödel ja liikumine külateedel. Miinide läbi oli külas inimohvreid.

Samal ajal rakendati Aseri asulas tööle rida sõjaväe ja abiteenistuse ettevõtteid, mis leidsid varju tsemenditehase tühjades korpustes ja tellisetehase hoonetes. Asutati autoparandustöökojad, sõjamaterjali ja laskemoona laod ja muid sõjalise tähtsusega punkte. Nii sai Aserist saksa sõjaväele tähtis strateegiline punkt järgnevateks sõja-aastateks kus raudteel toimus elav kaubavedu ja sadamas liikus varustuslaevu, miinipaate, raskeid praame ja toimusid ümberlaadimistööd. Mitmelgi korral seisid Aseri rannavetes miinitõkete varjus Saksa kerged ristlejad. Suurenenud liikumine ja sõjavarustuse kuhjumine kitsale rannaribale nõudis aga ka valvsust ja kaitset. Sageli olegi piirkond vene kaugpommitajatele sihtmärgiks ja selle kaitseks oli Aseri lähisteles paigutatud seniitõhukaitse, prožektorijaamad ja flakipatareid. Neil sõja-aastail töötas Aseri tellisetehas vaid poole koormusega. Asula elanikel oli tööd ja teenimisvõimalusi vähe ning tehase toodang oli sõjaväe käsutuses, vaid tühine osa müüdi omavalitsuse lubadega elanikele.

Niisugune karm sõjaline olukord valitses Aseris 1944. aasta suveni, millal vene väed juba laial rindel ületasid Narva jõe ja sakslastel tuli maha jätta Soome lahe saared ning peatselt ka Eesti põhjarannik. Taganemisele kaasnes hävitustöö- lasti õhku Aseri sadama randumissild ja mitme lõhanguga purustati sadamuul. Hävitati ka raudtee verev koosseis. Paarkümmend platvormvagunit lasti alla klindikalda pöörangust sadama teele. Sellel teelõigul oli kõrguste vahe üle kahekümne meetri ja omapäid suure kiirusega laskuvad vagunid kihutasid sadamuuli otsast merre, liikusid üksteise otsa ning moodustades niiviisi omapärase vagunikehadest torni. See tontlik torn seisis muuli otsas meres veel 9 aastat peale sõda., tähistamas Aseri sadama kurba lõppu. Lõhutud muul on seisnud nüüd 55 aastat lainete loksuda, mida oleks siiski võimalik taastada või rekonstrueerida uueks ajakohaseks sadamarajatiseks. Taganedes hävitas saksa sõjavägi veel Rannu lähistel raudteekurvis haruldase tahutud ja lihvitud paekiviplokkidest silla Sonda - Aseri raudtee ja Tallinn - Narva maantee ristamiskohas. Sild oli püsinud 40 aastat, üle elanud esimese maailmasõja ja oli tuntud kaugemalgi Suuresilla nimi all. Sillal ei olnud strateegilist tähtsust, sõja-aastail oli maanteeliiklus juhitud sillast mööda.

Veedi Penek